

УДК [94 : 930.1] (470)

ВАГОМИЙ КРОК У СЕЛЯНОЗНАВСТВІ

[рец.] *Верховцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.).* Черкаси: Вид. Ю.А. Чабаненко, 2018. 397 с.

Наталія Земзюліна

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 18031, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81
e-mail: aklatan.zem@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-2093>

І. Г. ВЕРХОВЦЕВА

**МІЖ КОРПОРАТИВНІСТЮ
І БЮРОКРАТИЗМОМ:**

*самоврядування селян у Російській імперії
(друга половина XIX – початок XX ст.)*

Литви, Молдови, Польщі, Російської Федерації, України, історично пов'язаних із перебуванням упродовж «довгого XIX ст.» у складі Російської імперії, такі традиції, насамперед, зумовлені становленням модерних інститутів на «одній шостій суходолу». Зокрема – селянського самоврядування. У цій аграрній країні воно було покликано створити базу розбудови місцевого самоврядування та поступово залучити найбільшу соціальну верству до участі у представницьких інститутах. З огляду на це, рецензована монографія І. Верховцевої «Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)» має не тільки наукове, а й суспільно-практичне значення.

Складовою стратегії наукового пошуку дослідниці є комплексна характеристика селянського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст., яке в імперії Романових було складником місцевого управління, інструментом соціальної й управлінської організації. Відповідно перед автором постала низка завдань, необхідних для розуміння змісту означеної проблеми: з'ясувати ідейно-теоретичні й організаційні засади масштабного оновлення самоврядування селян під час розробки та реалізації Великих реформ; визначити сутність змін цих засад подальшими роками; виокремити основні регіональні моделі, за якими функціонувало селянське самоврядування; дослідити фіскальну діяльність його установ, організацію ними виконання селянських повинностей; висвітлити становище селянських функціонерів; виявити вплив селянського самоврядування на соціокультурний розвиток села; з'ясувати роль самоврядних селянських установ у протидії злочинності та девіантності селян, становленні їх правосвідомості; дослідити участь самоврядних се-

Становлення модерних суспільств XIX – початку XX ст., як відомо, супроводжувалося низкою характерних явищ – індустріалізацією в економічній сфері, урбанізацією у соціальній, становленням конституціоналізму в політичній тощо. Одним із складників було й місцеве самоврядування. Його розбудова у кожній країні визначалась власними соціокультурними традиціями та соціально-практичним досвідом, осмислення якого і сьогодні може мати вплив на розбудову цього важливого інституту демократичного суспільства.

Для постсоціалістичних країн європейського сходу – Білорусі, Грузії, Естонії, Латвії,

лянських установ у розгортанні в Російській імперії на початку ХХ ст. селянської революції; узагальнити досвід функціонування селянського самоврядування у контексті господарської та соціально-політичної модернізації імперії Романових у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Структура монографії відповідає хронологічному принципу й окресленим завданням. Крім традиційного вступу, в якому вказано на актуальність проблеми, охарактеризовано науково-інтелектуальну спадщину її вивчення, джерельну базу роботи, а також визначено методологію наукового пошуку, чотири розділи книги присвячено аналізу ідейно-теоретичних та організаційних засад селянського самоврядування, його функціонуванню впродовж досліджуваного періоду, як складника місцевого управління та регулятора соціально-культурного життя села, а також участі у селянській революції початку ХХ ст. Після основної частини подано термінологічний словник, додатки (5 авторських схем і 2 таблиці), список використаних джерел і літератури.

У вступі автор проаналізувала стан вивчення теми та критично оцінила здобутки попередників. Характеризуючи доробок істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст., І. Верховцева цілком доречно виокремила у ньому чотири напрями: народницький, державницький, науковий і консервативний. Крім останнього, їх представники пов'язали розбудову селянського самоврядування у країні із становлення у ній місцевого самоврядування як чинника соціальної й управлінської організації імперії Романових. І. Верховцева наголошує, що позиції багатьох істориків багато у чому співпадали, проте представники державницького напрямку розглядали самоврядні громади селян як корпорації, відмежовані від решти імперського соціуму. Чимала частина авторів усіх напрямів неправомірно ототожнила установи селянського самоврядування із традиційними структурами – «общинами». Надалі, аналізуючи спадщину науковців 1917-2018 рр., дослідниця вказала, що цю хибну лінію підтримали не лише радянські історики, а й чимало новітніх дослідників. На думку авторки монографії, це завдало адекватно оцінити роль досліджуваного історичного явища в аграрній і соціально-політичній модернізації імперії Романових.

Відверто вражає джерельна база рецензованої праці. Історик опрацювала відповідні матеріали національних архівів України, Бі-

лорусі, Латвії, Литви, Молдови, Російської Федерації, а також 15 регіональних архівів України та Росії. Крім цього, до роботи залучено значний обсяг законодавчих актів Російської імперії розглядуваного періоду, нормативну документацію галузевих та міжвідомчих установ, нарративні та мемуарні джерела тощо. Загалом джерельну базу дослідження склало дев'ять груп джерел (нормативно-правові акти; справочинна документація установ місцевого управління, земського та селянського самоврядування; документація галузевих і міжвідомчих комісій та нарад; правоохоронних структур; громадських установ; статистичні матеріали; промови державних діячів; програмні документи політичних об'єднань і партій; нарративна література та видання мемуарного характеру). Це сприяло реалізації заявлених завдань роботи.

Предметне поле своєї монографії І. Верховцева побудувала на напрацюваннях із селянознавства, регіоналістики та нової соціальної історії. У роботі відчувуються наукові навіювання селянознавців В. Данілова й Т. Шаніна та сучасних істориків (В. Кондрашина, С. Корновенка, І. Фаренія й інших), котрі кваліфікують радикальні соціально-політичні зміни у Російській імперії початку ХХ ст., що супроводжувалися масштабними акціями опору селян, як початковий етап селянської революції 1902-1922 рр. Суттєво доповнює науковий інструментарій роботи подане автором тлумачення залученого до дослідження понятійно-категоріального апарату («селянин», «село», «аграрна модернізація Російської імперії початку ХХ ст.», «корпоративність», «бюрократизм», «місцева (територіальне) самоврядування» тощо). Під час написання книги, дослідниця послуговувалась соціокультурним, модернізаційним та інституційним підходами, а також низкою загальнонаукових і спеціальноісторичних методів. У цьому ключі автор характеризує селянське самоврядування у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як базований на засадах представництва та самоврядування дуалістичний інститут поліфункціонального і транзитивного характеру, що був складником місцевого управління й інструментом соціального впорядкування села в умовах господарської та соціально-політичної модернізації країни, сприяв розбудові у ній місцевого самоврядування.

У першому підрозділі першого розділу «Ідейно-теоретичні та організаційні засади селянського самоврядування в Російській ім-

перії» висвітлено реформаторську спадщину попереднього часу та наголошено, що становлення селянського самоврядування у цій імперії відбувалося в контексті становлення основних інститутів держави. У наступних трьох підрозділах цієї частини роботи охарактеризовано розробку реформи селянського самоврядування під час підготовки Великих реформ, в умовах їх реалізації та пореформеним часом, а також у добу імперської модернізації кінця XIX – початку XX ст. Надзвичайно цікаві висновки дослідниці щодо того, що запроваджений з метою оновлення аграрних відносин інститут селянського самоврядування в умовах приборкання польського повстання 1863 р. перетворився на своєрідні «станові скріпи» імперії й надалі слугував збереженню цілісності «єдиної та неділимої». Чималою мірою саме це, на думку історика, спричинило амбівалентний характер цього інституту: покликаний модернізувати величезну аграрну країну в господарському та соціально-політичному відношеннях, селянське самоврядування стало чинником її соціальної консервації й управлінської ретрадиціоналізації.

У наступних двох розділах («Самоврядування селян – складник місцевого управління в контексті імперської модернізації другої половини XIX – початку XX ст.» та «Селянське самоврядування в соціокультурному оновленні села») увагу зосереджено на становленні структур самоврядування селян, їх еволюції наприкінці XIX – початку XX ст., аналізі діяльності селянських функціонерів, здійсненні установами селянського самоврядування фіскальних функцій та організації ними селянських повинностей, сприянні цих установ господарській і культурно-освітній розбудові села, їх участі у соціальній допомозі співгромадівцям, реалізації ними судових функцій, протидії селянській злочинності та девіації. Авторка виокремила й охарактеризувала п'ять регіональних моделей цього інституту: бессарабсько-мирську (функціонував у губерніях, котрі управлялися за «Загальним установленням губернським»), тифліську (відповідно, у грузинських губерніях), польську (відповідно, у підросійській Польщі), остзейську (відповідно, у прибалтійських губерніях) і комунальну ізмаїльську (відповідно, в Ізмаїльському повіті Бессарабії).

Слушними уявляються висновки історика щодо переобтяження селянського самоврядування у губерніях, де діяла бессарабсько-мирська модель, функціями місцевого управ-

ління, насамперед, фіскальними та з організації виконання селянами повинностей перед державою і земством. Наголошено, що основний тягар у цьому було покладено на нижчу ланку селянського самоврядування – сільські громади. Через це, вважає дослідниця, з одного боку, держава потрапила у залежність від того, наскільки якісно вказані установи виконуватимуть такі функції. З іншого, це провокувало розкол всередині самого селянського самоврядування: практично самодостатня його сільська ланка, отримавши наприкінці XIX ст. додаткові повноваження, опинилась у протистоянні із волосною ланкою, котра здійснювала функції посередника між сільськими громадами та державними інституціями. Запровадження урядом у 1899 р. субелементу сільського рівня – селищних сходів, на погляд історика, дало імпульс формуванню на селі неофіційного опонента системи «волося – сільська громада» – нової управлінської структури «сільська громада – селищна громада».

Новаторським, з огляду на його науковий контекст, є завершальний розділ монографії – «Самоврядування селян в умовах селянської революції початку XX ст.». Дослідниця з'ясувала, що на початку XX ст. установи селянського самоврядування стали територіально-організуючим каркасом масштабного селянського протесту в імперії Романових, спрямованого проти селянського безземелля та станової обмеженості села. Цей протест реалізовувався в акціях погромницького, бунтарського, мирного характеру та містив господарські, культурно-освітні, політичні вимоги.

Кульмінаційним етапом протистояння структур самоврядування селян із державними інституціями, як вказує історик, стало заснування в країні у 1905 р. чисельних квазі-держав революційного часу – селянських республік, організаційною базою яких було селянське самоврядування. Разом із тим, порівнявши динаміку та зміст акцій опору селян у різних регіонах країни, автор виявила тенденцію: селянська активність була вищою у тих губерніях, де діяли бессарабсько-мирська, тифліська, остзейська та комунальна ізмаїльська моделі цього інституту. Це, вважає дослідниця, пов'язувалося не тільки із високим рівнем безземелля селян у вказаних регіонах, а й із функціонуванням у них кругової поруки всередині сільських і волосних громад у рамках здійснення ними самоврядних функцій у площині податкової діяльності селянського

самоврядування.

Проаналізувавши опір структур останнього реалізації реформ 1906-1911 рр., історик резюмувала, що в умовах суперечливої аграрної політики уряду П. Столипіна, спрямованої на індивідуалізацію аграрних відносин, водночас сільським громадам було надано право стати колективними власниками землі та надр і розпочато системну адміністративну перебудову села із метою поступової трансформації станovo-територіального самоврядування селян у місцеве (територіальне) самоврядування на селі. Разом із руйнацією фіскальної інфраструктури села, це провокувало протистояння всередині сільських громад і поглибило кризу селянського самоврядування. У надзвичайних умовах Першої світової війни, разом із посиленням його адміністративної складової, підсумовує авторка, на більшості європейського простору імперії Романових стався розкол всередині цього інституту та відрив його сільської ланки від волосної.

Кінцеві висновки монографії акумулюють результати, отримані під час реалізації сформульованих у вступі дослідницьких завдань. Найвагомим з них, на наш погляд, є резюмування того факту, що селянське самоврядування чималою мірою виявилось релевантним проектам імперського істеблїшменту епохи Великих реформ, спрямованим на позбавлення дворянства провідної ролі у місце-

вому управлінні та розбудову в імперії Романових державного соціалізму російського взірця, як своєрідної відповіді на західноєвропейські виклики у сфері соціальної й управлінської модернізації країн.

Вдалим доповнення тексту книги є наведені у додатках схеми і таблиці, а також термінологічний словник. Вони сприяють осмисленню ключових питань теми. Зокрема, це синхронізовані схеми структури селянського самоврядування, подані у розрізі його регіональних моделей і часовому вимірі із зазначенням змін, що сталися в окремих регіонах наприкінці ХІХ ст., показники грамотності селянських функціонерів тощо.

Поряд із цим, слід висловити деякі зауваження. Не зайвим було б проаналізувати під час наукового пошуку, в яких регіонах селяни активніше реалізовували свої самоврядні права й які чинники на це впливали.

Загалом монографія І. Верховцевої є вагомим науковим доробком, оскільки висвітлює чисельні проблемні питання соціальної історії Східної Європи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і спонукає до глибшого осмислення сучасних проблем соціального буття постсоціалістичних країн європейського простору. З огляду на це, рецензована праця стане у нагоді не тільки дослідницьким колам, а й усім, хто цікавиться питаннями селянознавства, історією місцевого самоврядування та модерних демократичних інститутів світу.